

Wiesław SIERADZAN
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Historii i Archiwistyki

Źródła do procesów polsko–krzyżackich w XIV i XV w. w zasobie Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu*

Centralne Archiwum Zakonu Niemieckiego (Deutschordenszentralarchiv, dalej: DOZA) mieści się w Deutsches Haus w Wiedniu (Singerstraße 7) i od wielu już lat jest kierowane przez znawcę dziejów zakonu dr. Bernharda Demela OT. Podstawowe znaczenie tej instytucji archiwalnej dla historyków badających dzieje zakonu krzyżackiego, zwłaszcza jego „pozapruskiej” części, było już parokrotnie podnoszone¹. Intencją autora tego krótkiego sprawozdania jest jednak przede wszystkim przedstawienie tej części archiwum, wiedeńskiego, która odnosi się do procesów polsko–krzyżackich w XIV i XV w. Przypomnieć jednak pokrótce trzeba dzieje tego archiwum, liczącego ponad 13 tys. różnego typu źródeł historycznych.

Pierwsze wzmianki o istnieniu załączka archiwum w Wiedniu pochodzą z 1344 r.² Od razu należy jednak podkreślić, że było to początkowo archiwum tzw. baliwatu austriackiego (Ballei Österreich). Rzeczywiste początki archiwum łączą się z realizacją uchwały kapituły generalnej Zakonu NMP z 1852 r. Wówczas to do zbiorów wiedeńskich dołączono archiwalia ze zlikwidowanych domów zakonnych i archiwów z różnych części Niemiec, a ponadto między innymi ze Śląska i Tyrolu³. W 1874 r. w skład zasobu weszły także materiały archiwalne z Eger w Czechach, w 1880 r. z Lengenmoos, a w 1881 r. z komendy w Sachsenhausen (Frankfurt am Mein). Po 1938 r. archiwum zakonne, podobnie jak i cały zakon, zostało zlikwidowane, a jego odbudowa po okresie nazistowskim nastąpiła w 1947 r.

W jednym z pomieszczeń archiwum znajduje się, jak już wyżej wspomniano, kilkanaście tysięcy oryginałów, jak i transumptów dokumentów pochodzących z lat 1122–1926. Ponadto w innym pomieszczeniu składowanych jest ponad 1000 rękopisów (kodeksów), w tym kopiarze, kroniki, nekrologi, statuty zakonne i inne tego typu źródła. Do dyspozycji korzystających stoją już mocno przestarzałe i niepełne, ale opublikowane drukiem regesty E. G. v. Pettenega⁴. Indeks osób i miejscowości do tych regestów opracował O. v. Mitis. W praktyce jednak z powyższych pomocy badacze nie ko-

* Autor dziękuje Österreichisches Süd- und Osteuropa Institut w Wiedniu za udzielenie stypendium im. Constantina Jirečka, które umożliwiło między innymi zapoznanie się z zasobem archiwum zakonnego krzyżackiego w tym mieście.

¹ E. Weise, *Bericht über eine Archivreise nach Wien*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 7, 1958, s. 430–432; K. Wiesener, *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, „Preußenland”, 1, 1963, s. 9–19; M. Biskup, *Centralne Archiwum Zakonu Niemieckiego w Wiedniu*, *Przegl. Hist.* 55, 1964, s. 78–83; C. Soetemann, *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, „Nordost–Arch.”, 1, 1968, H. 4, s. 14–17. W powyższych, zazwyczaj krótkich pracach umieszczono starszą literaturę o dziejach i zasobie wspomnianego archiwum, w tym zwłaszcza opracowania E. G. v. Pettenegga, V. Schindlera.

² E. G. v. Pettenegg, *Die Urkunden des Deutsch–Ordens–Centralarchivs zu Wien*, Bd. 1, Prag–Leipzig 1887, nr 1183.

³ Zob. K. Wiesener, op. cit., s. 9.

⁴ Zob. przyp. 2.

rzystają, gdyż o wiele lepszą orientację dają nie opublikowane drukiem regesty, sporządzone w okresie międzywojennym (aczkolwiek przepisywane jeszcze w latach 50. XX w.) przez długoletniego wielkiego mistrza zakonu Mariana Tumlera. Oprócz tego istnieje maszynopis z wykazem rękopisów znajdujących się w archiwum wiedeńskim.

Dział dokumentów (*Urkunden*) nie przynosi badaczowi stosunków polsko–krzyżackich zbyt wielu źródeł. Tym bardziej nie można w tym zespole natknąć się na dokumenty odnoszące się do problematyki procesów polsko–krzyżackich⁵. Brak też jakichkolwiek źródeł aktowych, w tym również korespondencji urzędowej, które odzwierciedlałyby ważną kwestię stosunku „pozapruskiej” części zakonu do długotrwałych zmagani sądowych pomiędzy Polską, później również Litwą, Mazowszem i Pomorzem Słupskim a zakonem.

Natomiast dział rękopisów przynosi szereg bardzo istotnych, częściowo nie wykorzystanych i nie opublikowanych źródeł. Na czoło tych materiałów wysuwa się niewątpliwie rękopis określony jako Lynköpinger Handschrift (DOZA, Hs. 246, Prozeßakten zwischen dem Deutschen Orden und Polen 14.–15. Jh). Nie są to oryginalne akta, lecz odpis XIX–wieczny, sporządzony zapewne w Szwecji (Lynköping) około 1850 r. Akta dotyczą procesów warszawsko–uniejewskiego (1339) i poznańsko–krakowskiego (1422–1423) i w oryginale zostały sporządzone w latach 1422–1423, podczas misji legata papieża Marcina V — Antoniego Zeno w Polsce. Mamy więc do czynienia z odpisem z oryginału akt procesowych, które znalazły się zapewne podczas wojen polsko–szwedzkich jakimś sposobem w Szwecji. Akta te zostały już w przeważającej części opublikowane przez hrabiego T. Działyńskiego w II tomie pierwszej edycji wydawnictwa źródłowego *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*⁶. Jednakże zarówno T. Działyński, jak i anonimowy kopista niemiecki (może E. G. v. Petenegg) korzystali z innych rękopisów łacińskich. Lynköpinger Handschrift obejmuje w fol. 2b–fol. 54a i fol. 200b–3416 tzw. „Registrum”, zawierające zeznania świadków na procesie poznańsko–krakowskim, odbytym w latach 1422–1423, a fol. 54a — fol. 200b Registrum z „Depositiones testium” z procesu warszawsko–uniejewskiego z r. 1339. Już wstępna analiza tego rękopisu przekonuje, że odpis ten przewyższa dokładnością swoją tekst T. Działyńskiego, który został ogłoszony drukiem bez aparatu naukowego. W przypadku podjęcia prac nad niewątpliwie potrzebną polskiej historiografii nową edycją *Lites*⁷, która powinna objąć proces przed legatem Antonim Zeno, nie można ignorować tego rękopisu.

Wśród zbioru, liczącego 95 różnych kopii dokumentów z XV i XVI w. (DOZA, Hs. 142), na szczególną uwagę zasługują materiały aktowe z pierwszej fazy polubownego procesu polsko–krzyżackiego przed arbitrem, królem rzymskim Zygmuntem Luksemburskim, z 1412 r., w tym między innymi 81 artykułów polskich i 25 mazowieckich oskarżających Zakon, jak i szereg innych skarg i odpowiedzi krzyżackich. Nie jest to materiał źródłowy dotychczas nie znany, gdyż o wspomnianych skargach dowiadujemy się z już opublikowanego (Lit. II(2)) wyroku wyżej wymienionego arbitra z 1412 r., ale omawiane tu teksty stanowią część akt związanych z procesem w Konstancji (1414–1418).

Rękopis nr 122 (DOZA, Hs. 122) wykorzystywany był już fragmentarycznie przez badaczy polskich: A. Prochaskę i J. Karwasińską, którzy udostępnili drukiem szereg źródeł pochodzących z lat 1414–1417. W rękopisie tym znaleźć można też *Conclusiones* Pawła Włodkowica i jego traktat (ale w wersji niemieckiej), przedstawiony w 1415 r. podczas soboru w Konstancji⁸. Z tego samego procesu pochodzi rękopis nr 404 (DOZA, Hs. 404), zatytułowany *Dy clage der polen wedir den orde deme co-*

⁵ Do wyjątku należy pergaminowy dokument wielkiego księcia Witolda z 18 V 1423 r. (wystawiony w Wilnie), a więc już z końca okresu rozpatrywania sporów polsko–krzyżackich w ramach tzw. procesu rzymskiego. W źródle tym obiecuje on, że granica pomiędzy Polską a państwem zakonem powinna być wytyczona przez komisarzy obydwu stron (co zapowiadał traktat I pokoju toruńskiego i pokój zawarty nad Jeziorem Mełno) i ustalona raz na zawsze (DOZA, Urk. 81). Zob. S. Zajaczkowski, *Studia nad procesami Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1420–1423*, „Ateneum Wileńskie”, 12, 1937, s. 282–403.

⁶ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2 (1), ed. T. Działyński, Poznań 1856.

⁷ Zgodne ze współczesnymi zasadami edytorstwa źródeł spośród wymienionej edycji *Lites* są tylko dwa tomy: Lit. 3(2), ed. J. Karwasińska, Warszawa 1935 oraz Lit. 1(3), ed. H. Chłopocka, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.

⁸ M. Biskup, op. cit., sugeruje słusznie, że tłumaczenia tego dokonano za sprawą prokuratora krzyżackiego — Piotra z Ornety.

nalios Constantiensi. Został on zapewne sporządzony z myślą o odparciu podczas soboru zarzutów polskich, litewskich, mazowieckich⁹ i ze strony książąt słupskich. Znajdujemy tu jednak między innymi (s. 61–62) także szczegółowe skargi krzyżackie na króla polskiego przeciwko napadom na kupców pruskich. Skargi te — dotychczas mało znane — dowodzą kontynuacji wzajemnych oskarżeń na tym polu. Strona polska przedstawiła w toku postępowania, podobnie jak w przypadku innych procesów, o wiele bogatszy materiał dowodowy. Część rękopisów znajdujących się w tym zbiorze dotycząca sporów z w. ks. litewskim Witoldem od ok. 1400 r. została już opublikowana drukiem przez A. Prochaskę¹⁰.

Przedstawiona część rękopisów z zasobu Centralnego Archiwum Zakonu Niemieckiego przekonuje, że przechowywane są tam bardzo istotne źródła dotyczące procesów polsko–krzyżackich, które powinny być koniecznie uwzględnione, zwłaszcza w pracach nad opublikowaniem poprawionych i uzupełnionych tomów różnych edycji wydawnictwa określanego potocznie przez historyków jako *Lites*. Część rękopisów musi być ponadto wykorzystana przez tych spośród badaczy stosunków polsko–krzyżackich, którzy zajmą się w przyszłości analizą argumentów wysuwanych przez stronę krzyżacką zarówno podczas procesów, jak w sporze doktrynalnym¹¹. Wszystko to nie zmienia jednak poglądu, że głównym ośrodkiem archiwalnym badań nad stosunkami polsko–krzyżackimi jest niewątpliwie Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie–Dahlem, z niezwykle cennymi zespołami Ordensbriefarchiv i Ordensfolianten, wchodzącymi obecnie w skład wydziału XX — Archiwum Królewskie. Zespoły te nie są jeszcze do końca przez historyków polskich i niemieckich wykorzystane. Brak też jest prac przedstawiających wartość tych źródeł dla rekonstrukcji procesów polsko–krzyżackich w XIV i XV w. Uwaga ta w pewnej mierze dotyczy również zasobów watykańskich.

⁹ DOZA, Hs. 404, s. 13 i n., zawiera kontrargumenty krzyżackie przeciw zarzutom książąt mazowieckich, dotyczącym aneksji terytorialnych w pobliżu granicy mazowiecko–krzyżackiej. Chodzi o znaczny obszar (6 mil długości i 10 mil szerokości), przyznany w umowie bratiańskiej z 1343 r. stronie krzyżackiej, ale do którego rościli sobie pretensje władcy mazowieccy. Zob. W. Sieradzan, *Sąsiedztwo mazowiecko–krzyżackie w okresie przemian w Europie Środkowo–Wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 129–159.

¹⁰ AKH, t. XI, Kraków.

¹¹ Wydaje się bowiem, że wartościowa praca A. Wojtkowskiego *Tezy i argumenty polskie w sprawach terytorialnych z Krzyżakami*, cz. 1 (1310–1454), „Komunikaty Mazursko–Warmińskie”, 1, 1966, s. 3–98, koncentruje się bardziej na analizie poglądów strony polskiej, a marginalizuje oskarżenia krzyżackie. Było to konsekwencją nieznamomości licznych źródeł opublikowanych w formie regestów już przez W. Hubatscha na podstawie wcześniejszych prac E. Joachima, *Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, Bd. 1–2, Göttingen 1948–1965, a w oryginale przechowywanych obecnie w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie–Dahlem. O sporze doktrynalnym zob. ostatnio opublikowane znakomite uwagi S. Kwiatkowskiego, *Zakon Niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie prawa natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków do około 1420 roku*, Toruń 1998, s. 112–143.